

ГЛАВА V. УПЛЫЎ УРАДАВАЙ ПАЛІТЫКІ НА САЦЫЯЛЬНА- ЭКАНАМІЧНАЕ СТАНОВІШЧА ПАМЕШЧЫКАЎ БЕЛАРУСІ. 1861-1914 ГГ.

У 1862 г. у Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях пражывала 9929 памешчыкаў, якія валодалі населенымі землямі. 9261 чал. (93,3 %) з'яўляліся дваранамі- католікамі. Найбольшая ўдзельная вага дваран-некатолікаў была ў Віцебскай губ. (12,6 %), а найменшая — у Мінскай (1,9 %). Да 1865 г. доля праваслаўных дваран-землеўласнікаў у Мінскай губ. павялічылася. З 1668 памешчыкаў 81 (4,9 %) былі праваслаўнымі, 22 (1,3 %) магаметанамі, 12 (0,7 %) лютэранамі і 1553 чал. (93,1 %) католікамі.

Забарона набыцця дваранамі-католікамі зямлі ў Заходнім краі па закону ад 10 снежня 1865 г., акрамя як у спадчыну, і іншыя абмежавальныя законы, з аднаго боку, і прадстаўленне льготных умоў для куплі зямель рускім дваранам, з другога — у далейшым прывялі да рэзкага павелічэння праслойкі прадстаўнікоў праваслаўнага набілітэту. Акрамя гэтага, частка каталіцкага дваранства, што не вытрымала ўціску з боку царскіх уладаў, вымушана была прыняць праваслаўе. Праўда, такіх фактаў няшмат, але яны мелі месца. У 1865 г. толькі ў Гродзенскім і Пружанскім паветах 13 дваран-католікаў перайшлі ў праваслаўе.. Калі ў 1862 г. у Віцебскай павеце налічвалася 20 праваслаўных, 7 лютэран (разам у іх было 29 маёнткаў) і 140 (146 маёнткаў) католікаў-памешчыкаў, то ў 1876 г. праваслаўныя і лютэране, якія мелі зямлі звыш 100 дзес., склалі ўжо 67 чал. (69 маёнткаў), а католікі — 178 чал. (143 маёнткі). Усяго ж у 5 беларускіх паветах Віцебскай губерні налічвалася 114 чал. (93 уладанні) праваслаўных і 831 (737 уладанняў) католікаў-дваран, якія валодалі землямі да 100 дзес. Сярод памешчыкаў (ад 100 да 500 дзес.) было 141 чал. праваслаўных і лютэран (113 маёнткаў і 25220 дзес. зямлі) і 439 католікаў (351 маёнтак і 75986 дзес. зямлі). На долю буйнейшых землеўласнікаў (звыш 500 дзес.) прыходзілася 130 праваслаўных і лютэран (107 маёнткаў і 193611 дзес. зямлі) і 353 католікі (273 маёнткі і 387506 дзес. зямлі).

Зямля з'яўляецца асноўным сродкам сельскагаспадарчай вытворчасці. У часы прыгонніцтва поруч з зямлёй вялікае значэнне для памешчыкаў мела валоданне і прыгоннымі сялянамі. Без гэтых дзвюх асноўных умоў не магла існаваць прыгонная гаспадарка.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі на дваран краю былі распаўсюджаны тыя ж прывілеі, што і на расійскіх. Адною з важнейшых з іх з'яўлялася права валодання населенымі маёнткамі. Да 1861 г. яно было выключнай прывілеяй толькі патомных дваран. З гэтым былі звязаны вотчынна-паліцэйскія функцыі памешчыкаў у межах сваіх маёнткаў і іх асобая роля ў сістэме мясцовага кіравання. Закон, які дазваляў без усякіх абмежаванняў залога, куплю, продаж ненаселеных зямель — пустак (без прыгонных яны не мелі якой-небудзь значнай каштоўнасці), у той жа час забараняў адчужэнне населеных зямель у рукі іншых саслоўяў. У мэтах большай гарантыі захавання родавых, спадчынных зямель у руках іх уласнікаў “Даравальная грамата” 1785 г. забараняла адчужаць родавую маёмасць і землі праз завяшчанне, дар прадстаўнікам іншых саслоўяў, і давала прадаўцам ці іх сваякам магчымасць выкупу праданых маёнткаў на працягу 3 гадоў. З гэтаю ж мэтаю законам ад 16 ліпеня 1845 г. уладальнікам буйнейшых маёнткаў прадстаўлялася права засноўваць маяраты. “Палажэнне аб запаведных спадчынных уладаннях” было накіравана галоўным чынам на захаванне буйнейшага дваранскага землеўладання і найбольш знатных шляхетных родаў. Маяраты абмяжоўваліся памерамі прыдатнай зямлі ад 10 тыс. да 100 тыс. дзес. альбо павінны былі даваць ад 12 тыс. да 200 тыс. руб. штогадовага даходу. Такое ўладанне пераходзіла ў спадчыну да старэйшага ў сям’і альбо родзе. Але яно становілася ўласнасцю не аднаго ўладальніка, а ўсёй фаміліі ў асобе як цяперашніх, так і будучых пакаленняў. Таму маяраты не маглі ні адчужацца, ні аддавацца ў залога. Уладальнікі не маглі іх абцяжарваць даўгамі, а калі такое здаралася, то маяраты пераходзілі ў казённае кіраванне. Нядоімкі скасоўваліся за кошт даходаў маёнтка. У выпадку смерці

ўладальніка яго даўгі выплачвала казна і перадавала маярат наследніку ў першапачатковым выглядзе.

Маяраты засноўваліся толькі па міласці імператара. Першыя маяраты ў Расійскай імперыі з'явіліся пры Кацярыне II. У 1774 г. яна дазволіла графу Чарнышову пераўтварыць свае ўладанні Чачэрск і Жлобін (74720 дзес.) Магілёўскай губ. у запаведныя. У Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Беларусі маяраты, пад назвай ардынацыі, паявіліся значна раней.

Закон ад 16 ліпеня 1845 г. першым у краі выкарыстаў граф І. Ф. Паскевіч. У 1847 г. яго маёнтак Гомель з 19,5 тыс. рэв. душ быў пераўтвораны ў маярат. У 1868 г. да яго былі далучаны яшчэ лясная дача і фальварак з 2054 дзес. зямлі. У 1853 г. з'явіўся запаведны маёнтак "Масаляны" Біслінга ў Гродзенскім павеце, да якога ў 1908 г. былі дабаўлены два маёнткі. У 1862 г. граф І. М. Тышкевіч перавёў у разрад маярата два маёнткі агульнай плошчай 72,9 тыс. дзес.

У парэформенныя гады ўтрымаць родавыя маёнткі станавілася ўсе цяжэй і цяжэй. Да імператара пасылаліся просьбы аб заснаванні маяратаў з меншай колькасцю даходаў, якія патрабаваў закон ад 16 ліпеня 1845 г. У сувязі з гэтым у 1892 г. Аляксандрам III была створана камісія, якая абмяркоўвала пытанні аб запаведных дваранскіх маёнтках. 24 снежня 1893 г. камісія перадала свой законапраект у Дзяржаўны савет. Ім прадугледжвалася магчымасць пераводу ў маяраты не толькі латыфундый, але і сярэдніх па памерах маёнткаў. У прыватнасці, па беларускіх паветах мінімальныя памеры маёнткаў, якія маглі быць пераведзены ў запаведныя, вагаліся ад 400 да 700 дзес.

Па новым законапалажэнні перавялі свае маёнткі ў разрад маяратаў граф І. Тышкевіч, дваранка М. Ленская, графы С. Патоцкі і А. Браніцкі. Апошні за маёнтак "Цярэшкі" Ваўкавыскага павета першапачаткова павінен быў выплаціць пазыку Віленскаму зямельнаму банку, якую ён атрымаў пад залог маёнтка.

Увядзенне маяратнага права ва ўмовах крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы і яго больш шырокае распаўсюджванне пасля яе ліквідацыі з'яўлялася анахранізмам, таму што, па-першае, тармазіла вольную мабілізацыю зямельнай уласнасці. Па-другое, заснаванне заповедных маёнткаў было немэтазгодным з эканамічнага пункту гледжання. Для ўладальнікаў маяратаў, у выніку іх неадчужаемасці, прыпынялася магчымасць карыстання танным іпатэчным крэдытам. А крэдыт, як вядома,— гэта магутны і неабходны рухавік усякай вытворчасці. Сельская ж гаспадарка з яе сезоннасцю мае ў ім большыя патрэбы, чым іншыя галіны народнай гаспадаркі. Як паказаў вопыт дзейнасці большасці маяратаў, іх уладальнікі вымушаны былі прытрымлівацца экстэнсіўнай сістэмы гаспадарання. Недастатковасць грашовых сродкаў не давала магчымасці прымяняць палепшаныя прылады працы, наймаць рабочых, укараняць больш прадукцыйныя шматпольныя сістэмы і г. д. Яны існавалі фактычна за кошт падтрымкі казны.

З моманту скасавання прыгону галоўным паказчыкам дабрабыту памеснага дваранства стала зямля. У выніку рэформы 1861 г. памешчыкі пяці заходніх губерняў змаглі захаваць за сабой вялікую зямельную плошчу ў памеры 11414 тыс. дзес., ці 13,1 % ад усей дваранскай зямлі Еўрапейскай Расіі (без прыбалтыйскіх губерняў). Але адмена прыгоннага права патрабавала перабудовы памешчыцкай гаспадаркі, а гэта, у сваю чаргу, патрабавала перагляду аграрнага заканадаўства. Самым галоўным у гэтым накірунку з'явілася скасаванне значнай часткі абмежаванняў у адносінах да прыватнага землеўладання. Найвысачэйша зацверджаным 13 лютага 1861 г. меркаваннем Дзяржаўнага савета пацвярджалася, што “памешчыцкія маёнткі ў поўным іх складзе, г. зн. з сялянскім надзелам і з правам на сялянскія за гэты надзел павіннасці — могуць прадавацца альбо іншым чынам перадавацца толькі патомным дваранам”. Разам з тым указвалася, што гэтыя маёнткі маглі аддавацца ў арэнду асобам усіх саслоўяў з перадачай ім права на атрыманне аброку на тэрмін да 12 гадоў. Землі, за выключэннем

надзельных, якія адыйшлі да памешчыка, набывалі статус ненаселеных. У выніку яны маглі адчужацца, аддавацца ў залог, арэнду любым спосабам. Такім чынам, з моманту падпісання ўстаўных грамат і пераходу сялян на выкуп усе абмежаванні памешчыкаў на свае землі аўтаматычна скасоўваліся. Разам з тым было захавана фармальнае права патомных дваран на выкуп родавай маёмасці. Дзяржаўны савет меркаваннем ад 26 верасня 1862 г. пастанавіў, што ў адносінах да памешчыцкіх зямель гэта права датычыцца толькі населеных маёнткаў, г. зн. тых, дзе яшчэ захаваліся абавязковыя адносіны паміж сялянамі і памешчыкамі. У 1869—1870 гг. Сенат у сваіх тлумачэннях канчаткова канстатаваў, што “былыя памешчыцкія маёнткі, у якіх сяляне атрымалі ва ўласнасць сядзібы і палявыя землі альбо распачалі іх выкуп, страчваюць якасці населеных, а таму ў выпадку продажу выкупу не падлягаюць”.

Такім чынам, галоўны перажытак феадальнай эпохі — права толькі патомных дваран на набыццё населеных, прыдатных, зямель — быў скасаваны. Зямля юрыдычна становілася аб’ектам вольнай куплі-продажу ўсімі саслоўямі, яна пераўтваралася ў тавар. Разам з тым у Беларусі, поруч з маяратным правам, захаваліся і іншыя перажыткі прыгонніцтва. Гэта наяўнасць маёнткаў з сервітутным правам арандатары на чыншавым праве і іншыя. Акрамя гэтага, імкненне царызму пасля падаўлення паўстання 1863 г. эканамічна і палітычна нейтралізаваць памеснае дваранства рымска-каталіцкага веравызнання прывяло да новых, нехарактэрных для ўнутраных раёнаў імперыі, абмежаванняў у вольнай мабілізацыі зямлі, што не магло не сказацца адмоўна на сацы-яльна-эканамічным і палітычным развіцці краю ў перыяд капіталізму.

Сервітуты прадстаўлялі сабой абшчынныя землі, якія былі адабраны памешчыкамі пры прыгонным праве. Поруч з сервітутамі ў Беларусі існавала і агульная паша. Сервітутныя ўгодзі былі ўласнасцю памешчыкаў, за якія яны плацілі падаткі. Агульная ж паша з’яўлялася сумесным, нераздзеленым уладаннем памешчыкаў і сялян, якія мелі на яе аднолькавыя правы.

Пад час правядзення рэформы 1861 г. сервітуты засталіся за памешчыкамі. Але ў выніку паўстання 1863 г. царскія ўлады, з мэтай перацягнуць сялян на свой бок, заявілі аб захаванні на няпэўны тэрмін сервітутных правоў вяскоўцаў.

Сервітуты і агульная паша асабліва былі распаўсюджанымі ў цэнтральнай і заходняй частак Беларусі. Імі карысталіся звыш паловы сялянскіх двароў, надзеленых зямлёй. У Мозырскім, Навагрудскім, Слуцкім, Ігуменскім паветах сервітутамі карысталіся 65—89 % сялянскіх гаспадарак.

Абсалютная большасць сервітутаў былі пашавымі. Па даных Д. Рыхтэра, у 60-х гг. у Мінскай, беларускіх паветах Гродзенскай, Віленскай і ў Дрысенскім павеце Віцебскай губ. пад сервітутамі і агульнымі выганамі знаходзілася 98201 дзес. зямлі. Імі карысталіся 52572 сялянскія двары.

Урадам прымаўся шэраг захадаў па развярстанні сервітутных угоддзяў. Але яны не мелі практычных вынікаў. Да канца XIX ст. у Мінскай губ. з 1036 маёнткаў (44,4 %), дзе існавалі сервітуты, толькі ў 87 (8,4 %) яны былі развярстаны. Навогул жа з 6278 памешчыцкіх гаспадарак Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і часткі Віцебскай губ. сервітуты захаваліся ў 2143 (34,2 %) маёнтках.

З развіццём капіталістычнай гаспадаркі сервітуты становіліся ўсе большым анахранізмам. Мінскі губернскі камітэт аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці адзначаў, што “самым хворым пытаннем мясцовага жыцця з’яўляецца тормаз усякай культуры — сервітут з усімі анамаліямі, ад яго існавання зыходзячымі”.

Зразумела, што адразу пасля рэформы права сялян пасвіць жывёлу на памешчыцкіх угоддзях не прадстаўляла памешчыкам асаблівых турбот. Тым больш, што за гэта сяляне адбывалі пэўныя павіннасці. Акрамя гэтага, у 60—70-х гг. чыгункі толькі пачалі будавацца. У далёкіх ад шляхоў зносін раёнах нават лес не меў той каштоўнасці, што ў канцы XIX — пачатку XX ст. Да таго ж, і ў памешчыкаў, і ў сялян пераважала трохпольная сістэма гаспадаркі, таму парбы аднолькава выкарыстоўваліся для пашы жывёлы памешчыкамі і

сялянамі. Па меры пераходу на шматпольную сістэму, павышэння кошту зямель і лесу, скарачэння сялянскіх надзелаў сервітуты ўсё больш і больш становіліся аб'ектам спрэчак паміж памешчыкамі і сялянамі. Існаванне сервітутаў тармазіла развіццё сельскай гаспадаркі і абвастрала сацыяльныя супярэчнасці ў вёсцы. Але царскія ўлады так і не вырашылі гэтага пытання да канца свайго існавання. У 1911 г. у Мінскай губ. сервітуты ахоплівалі 41 % маёнткаў, Гродзенскай — 28,8, Віленскай — 22,6 % памешчыцкіх гаспадарак.

Перажыткам прыгону ў пазямельных адносінах з'яўлялася цераспалосіца. Амаль паўсюдна сялянскія надзельныя землі размяшчаліся не ў адной акружнай мяжы, а былі раскіданы асобнымі дзялянкамі паміж памешчыцкімі ўгоддзямі. Цераспалосіца ўзнікла яшчэ ў феадальную эпоху ў выніку экспрапрыяцыі панамі часткі надзельных зямель альбо перасялення некаторых сялянскіх сем'яў на новыя землі. Хаця рэформай 1861 г. і прадугледжвалася развярстанне памешчыцкіх і сялянскіх зямель, але гэта справа, асабліва ў заходніх губернях, не была даведзена да канца. Большасць памешчыкаў спачатку сама імкнулася захаваць цераспалоснасць, што прывязвала да іх сялянскія гаспадаркі. Гэта давала ім магчымасць за арэнду, напрыклад, прагонаў для жывёлы выкарыстоўваць амаль дарэмнаю сялянскую рабочую сілу, даймаць вяскоўцаў штрафамі і г. д. Вынікам цераспалоснасці сялянскіх надзельных і памешчыцкіх зямель з'яўлялася поўная гаспадарчая залежнасць селяніна ад памешчыка. Сяляне вымушаны былі браць цераспалосныя землі пад адработкі, што кансэрвавала адрабочную сістэму.

Урад неаднойчы спрабаваў правесці размежаванне дваранскіх і сялянскіх зямельных угоддзяў. Па закону ад 20 мая 1864 г. урад дазволіў уладальнікам запаведных маёнткаў у Заходнім краі прадаваць дробныя цераспалосныя дзялянкі сялянам. Але гэтыя захады не прывялі да больш-менш значнага скарачэння цераспалосіцы. У сярэдзіне 80-х гадоў XIX ст. у Гродзенскай губ. цераспалосіца захавалася ў 1119 (42,1 %) маёнтках, у

Віленскай — у 1067 (50,9 %). У сярэдзіне 90-х гадоў у Мінскай губ. звыш паловы плошчы сялянскіх надзелаў чаргаваліся з памешчыцкімі землямі].

Капіталізацыя сельскай гаспадаркі была не сумяшчальнай з наяўнасцю сервітутаў і цераспалосіцы. Некаторыя дваране-прадпрымальнікі самі імкнуліся ва ўмовах узаемнай згоды ліквідаваць цераспалоснасць. Але абмежавальныя зямельныя законы для католікаў не дазвалялі вырашыць гэтае пытанне. Абсурднасць сітуацыі разумеў і ўрад, які адзначаў, што “гэтыя ўмовы (сервітуты і цераспалосіца — А. П. Жытко) рабілі немагчымым правільнае вядзенне навогул памешчыцкай гаспадаркі і ўскладнялі прыцягненне ў край рускіх землеўладальнікаў”. Таму па найвысачэйша зацверджанаму 1 мая 1905 г. палажэнню Камітэта Міністраў асобам польскага паходжання дазвалялася ў 9 заходніх губернях з дазволу генерал-губернатараў і губернатараў у мэтах ліквідацыі цераспалосіцы і гаспадарчага акруглення межаў купляць альбо абменьваць землі.

На характар пазямельных адносін у Заходнім краі значна паўплывалі вынікі паўстання 1863 г. Актыўны ўдзел дваран-католікаў у паўстанні на доўгія гады прадвызначыў палітыку самадзяржаўя да гэтай часткі вышэйшага саслоўя ў Заходнім краі. Маёнткі ўдзельнікаў паўстання, асуджаных па суду, канфіскаваліся, а высланых з краю па рашэнні адміністрацыі — падлягалі секвестру. На падставе закону ад 10 снежня 1865 г. уладальнікі секвестраваных маёнткаў як і ўсе асобы, высланыя з краю за ўдзел у паўстанні, павінны былі прадаць іх на працягу двух гадоў асобам рускага паходжання праваслаўнага ці пратэстанцкага веравызнання. Яны маглі і абмяняць іх на маёнткі, якія знаходзіліся на тэрыторыі велікарускіх губерняў.

Секвестраваныя маёнткі, якія не былі прададзены па добраахвотнаму пагадненню, прадаваліся ўладамі з публічных таргоў. У выпадку, калі таргі не адбываліся, то маёнткі пераходзілі ў казну з выплатай ўладальніку 5 % рэнты.

Для рускіх пакупнікоў секвестраваных маёнткаў прадстаўляліся значныя льготы. Так, калі такія маёнткі былі закладзены ў крэдытных установах альбо

на ім ляжалі казённыя даўгі, то пакупніку прадстаўлялася права ўзяць на сябе той ці іншы доўг у памеры, не перавышаючым ацэначны кошт маёнтка. Пры гэтым ён абавязаны быў выплачваць першы па правілах, якія існавалі для крэдытных устаноў, а другі на працягу 37 гадоў, уносячы 6 % штогод.

У пяці беларускіх паветах Віцебскай губ. было канфіскавана 17 маёнткаў (15746 дзес. зямлі) і столькі ж секвестравана (31136 дзес. зямлі). У шасці паветах Гродзенскай губ. секвестру падлягалі 58 маёнткаў з агульнай плошчай зямлі ў 84999 дзес. Усяго ж у 5 заходніх губернях да казны адышло 256 канфіскаваных маёнткаў. З канфіскаваных маёнткаў былі ўтвораны зямельныя дзялянкі ў 50—1000 дзес. зямлі для продажу іх асобам рускага паходжання, а таксама дзялянкі ў 20—50 дзес. для раздачы рускім настаўнікам і вясковым пісарам.

Для арганізацыі скупкі маёнткаў у 1866 г. было заснавана таварыства пакупнікоў маёнткаў у заходніх губернях з устаўным капіталам 5 млн. р. Перад таварыствам была пастаўлена задача ўраўняць у Заходнім краі рускае землеўладанне з мясцовым каталіцкім. Але справа практычна не рухалася, бо сярод асоб рускага паходжання амаль не знаходзілася жадаючых купляць землі з публічных таргоў. Таму секвестраваныя маёнткі пераходзілі пад юрысдыкцыю Міністэрства дзяржаўнай маёмасці, якое прадавала іх на больш ільготных умовах без таргоў. Такім чынам міністэрства змагло прадаць 1092 асобам казённай зямлі, фермаў і прыватных маёнткаў плошчай 516200 дзес.

У далейшым палітыка царызму ў адносінах да дваран-католікаў рабілася больш жорсткай, а рускім землеўладальнікам прадстаўляліся новыя льготы. Справа ў тым, што планы па насаджэнні ў краі рускага землеўладання зрываліся. Камітэт Міністраў, які прааналізаваў гэта становішча, прыйшоў да высновы, што адной з прычын такой з'явы былі пэўныя абмежаванні: забарона аддаваць купленыя маёнткі ў арэнду яўрэям і католікам і разам з гэтым мець іх у якасці ўпраўляючых. Таму ўжо з 1867 г. у маёнтках яўрэі атрымалі права быць вінакурамі, арандатарамі карчмы, а таксама ўпраўляючымі млыноў і заводаў.

Для дваран-католікаў жа з'явіліся новыя абмежаванні ў землеўладанні. 14 красавіка 1866 г. цыркулярам начальніка Паўночна-Заходняга краю забаранялася набываць нерухомасць у гарадах католікам, у якіх маёнткі былі секвестраваны. Нават дваранам-католікам, якія перайшлі ў праваслаўе, з 1868 г. не дазвалялася купляць землі. З 17 кастрычніка 1869 г. такая забарона тычылася і асоб пратэстанцкага веравызнання, жанатых на каталічках, у якіх дзеці былі рымска-каталіцкага веравызнання. Напрыклад, у 1870 г. на падставе гэтага законапалажэння Віленскім генерал-губернатарам было адхілена хадайніцтва на куплю зямлі буйному памешчыку Мінскага павета, уладальніку маёнтка Станькава, двараніну-пратэстанту К. Гарцінгу.

У 1875 г. Камітэт Міністраў прааналізаваў вопыт дзейнасці па ўкараненні рускага землеўладання і прыйшоў да несучасных вынікаў. Ён вымушаны быў канстатаваць, што “маёнткі, набытыя рускімі, прыйшлі да заняпаду, таму што ўладальнікі іх часта мяняліся, весці гаспадарку самастойна не жадалі”. Пасля таго, як былі вычарпаны крыніцы льготнага распродажу зямель (канфіскаваныя, секвестраваныя, казённые), Міністэрства дзяржмаёмасці з 1887 г. перастала выдаваць пасведчанні на права атрымання льгот і пазык пры куплі зямлі ў Заходнім краі. Адначасова было скасавана і таварыства пакупнікоў маёнткаў.

Паводле закону ад 1 лістапада 1886 г. права выдачы пасведчанняў было перададзена генерал-губернатарам і губернатарам. Гэта мера прывяла да неабмежаванага самавольства з боку губернатараў. Яны дзейнічалі паводле свайго меркавання, і іх рашэнні не маглі быць абскарджаны.

Дваране-католікі імкнуліся абысці абмежавальныя законы. Нярэдка яны набывалі землі на імя акцыянерных таварыстваў альбо падстаўных асоб. Іншы раз яны давалі пазыкі рускім землеўладальнікам пад залог маёнткаў і па сутнасці становіліся іх уласнікамі. Каб перакрыць і гэтыя каналы, па новых правілах ад 27 снежня 1884 г. забаранялася рабіць закладныя (пад залог маёмасці браць грошы ў прыватнай асобы) на імя асоб польскага

паходжання. Закладныя, зробленыя да з'яўлення новых правіл, мелі сілу да сканчэння тэрміну, а бестэрміновыя — на працягу 10 гадоў.

Для акцыянерных кампаній і таварыстваў права набыцця зямельнай уласнасці ў Заходнім краі абмяжоўвалася памерам не звыш 200 дзес.

Яшчэ раз падкрэслівалася, што здача маёнткаў у арэнду католікам забараняецца. Хаця было і адно выключэнне. Так, у выпадку, калі арэндатар-католік абяцаў на працягу першых 12 гадоў пабудаваць фабрыку ці завод у арандуемым ім маёнтку, то арэндны кантракт мог заключацца на тэрмін да 30 гадоў.

У 1891 г. у сувязі з тым, што дзеянні ўлад па насаджэнні рускага землеўладання ў краі не прывялі да станоўчых вынікаў, Камітэт Міністраў вырашыў зрабіць больш жорсткімі правілы 1884 г. З гэтага часу для католікаў-дваран забаранялася і перадача маёнткаў у пажыццёвае ўладанне мужа ці жонкі, калі меліся дзеці альбо іншыя спадчыннікі. Гэта дапаўненне і правілы 1884 г. атрымалі сілу закону 3 лютага 1891 г.

Вера ўладаў у заахвочванне рускіх пры набыцці зямель у краі прамымі грашовымі льготамі слабела. Так, на справаздачы Віцебскага губернатара за 1891 г., які прапанаваў выдаваць пазыкі рускім пакупнікам у памеры 3/5 кошту прытаргаванай зямлі і выплатай зменшаных працэнтаў, Александр III напісаў: “Можна прадставіць меркаванні, але я сумняваюся, што гэта прынясе карысць”.

У сувязі з гэтай прапановай міністр фінансаў Бунге зазначыў: “Вынікі, якіх дасягнуў урад прынятымі мерамі, былі вельмі нязначнымі. Само абмежаванне дзейнасці палякаў на ніве дзяржаўнай службы засяродзіла іх дзейнасць па гаспадарцы, якая бяспрэчна зрабіла вялікія поспехі і з нядбайнай, панскай пераўтварылася ў эканамічную памешчыцкую”.

Вынікам усіх гэтых абмежаванняў з'явілася поўная забарона на зямленабыццё для ўсіх асоб каталіцкага веравызнання, за выключэннем сялян. За апошнія 30 гадоў пасля прыняцця закону ад 10 снежня 1865 г. толькі некалькі хадайніцтваў дваран-католікаў былі задаволены з асабістага

дазволу манарха. Абсалютная большасць такіх дваран вялі сялянскі вобраз жыцця і асабіста займаліся гаспадаркай. Частка дваран-католікаў атрымала дазвол на набыццё зямлі за актыўны ўдзел у руска-турэцкай вайне 1877—1878 гг..

Да канца XIX ст. у канцылярыі імператара такіх хадайніцтваў набіралася вялікае мноства. Таму з 4 сакавіка 1899 г. міністру ўнутраных спраў было даручана разглядаць асабіста гэтыя хадайніцтвы і даваць дазвол на набыццё зямлі мясцовым ураджэнцам каталіцкага веравызнання, якія вялі сялянскі вобраз жыцця і самі гаспадарылі. Але колькасць зямлі, якая знаходзілася ва ўласнасці прасіцеля, разам з купленай, не павінна была быць большай за 60 дзес. на сям'ю.

Здавалася б, новыя правілы сталі некаторай ільготай у параўнанні з законам ад 10 снежня 1865 г. Аднак на самой справе атрымалася адваротнае, таму што па згаданаму закону забаранялася набываць землі асобам польскага паходжання, г. зн. у некаторых выпадках пад гэты абмежавальны закон раней не пападалі беларускія дваране-католікі, якія маглі купляць любыя памеры зямлі. Па новых жа правілах усім католікам, у тым ліку і беларусам, забаранялася набываць звыш 60 дзес.

Пазней пры міністры ўнутраных спраў Плевэ вобласць прымянення закону ад 4 сакавіка 1899 г. стала яшчэ больш абмежаванай. Плевэ вырашыў, што новы закон нясе небяспеку рускаму землеўладанню ў краі. Ён убачыў працэс нараджэння новага класа дробных дваран-католікаў, ваража настроеных супраць царскіх улад. Ужо з лютага 1903 г. па ініцыятыве Плевэ, за вельмі рэдкім выключэннем, была часова прыпынена выдача гэтай катэгорыі дваран пасведчанняў на куплю зямлі. Так, калі з 1865 да 1876 г. права на набыццё зямлі атрымалі 25 дваран-католікаў Мінскай губ. на агульную плошчу 105435 дзес., то за 5 месяцаў 1904 г.— 6 дваран на 58 дзес. зямлі.

21 ліпеня 1904 г. Мікалай II зацвердзіў асноўныя палажэнні даклада Плевэ аб парадку набыцця зямлі католікамі ў Заходнім краі. Гэтыя палажэнні

яшчэ больш абмяжоўвалі закон ад 4 сакавіка 1899 г. Так, цяпер зямельная ўласнасць магла купляцца католікамі толькі, калі: 1) набываемая зямля была пэўны час у фактычным валоданні пакупніка, і то пры ўмове, што яна была акультурана; 2) жонка і дзеці прытрымліваліся праваслаўнай веры; 3) зямля набывалася ў складзе таварыства. Пры гэтым астатнія члены таварыства ўжо атрымалі пасведчанні на права куплі зямлі ад мясцовых улад.

Такім чынам, новы закон практычна забараніў правы набыцця зямлі ў краі ўсімі католікамі, за выключэннем сялян.

Палітычныя падзеі буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі, імкненне самаўладдзя абмежаваць сепаратызм дваран-палякаў, а таксама адарваць ад іх значную частку беларускіх дваран-католікаў прывялі да прыняцця новага закону 1 мая 1905 г. У адпаведнасці з ім асобы польскага паходжання маглі арандаваць у краі землі на тых жа падставах, што і рускія, без абмежавання тэрміну. Яны атрымалі права і купляць землі ў пажыццёвае валоданне, але толькі ў палякаў, як і браць іх у залог.

Асобы, якія лічыліся палякамі, з дазволу мясцовых вышэйшых уладаў маглі купляць землі не толькі ў палякаў, але і ў асоб іншых нацыянальнасцяў, але толькі калі існавала неабходнасць скасавання цераспалосіцы альбо гаспадарчага акруглення межаў уладання. Ім дазвалялася таксама набываць зямлю для прамысловых мэт, але не звыш 60 дзес. Пры гэтым драконаўскія палажэнні ад 1 лістапада 1886 г. аб парадку выдачы пасведчанняў адмяняліся.

З заканчэннем першай рэвалюцыі, калі пагроза існаванню імперыі адпала, царскія ўлады пачалі абмяжоўваць ільготы, дадзеныя законам ад 1 мая 1905 г. Так, 4 лістапада 1909 г. з боку МУС паследавалі тлумачэнні губернатарам аб парадку прымянення артыкула 3 названага закону, па якому палякам дазвалялася купляць да 60 дзес. зямлі ў краі для будаўніцтва фабрык і заводаў. У гэтых тлумачэннях, у прыватнасці, адзначалася, што закон ад 1 мая 1905 г. быў скіраваны на задавальненне патрэб толькі мясцовай прамысловасці, а гэта не азначала даваць права кожнаму пажадаўшаму

паляку купляць землі з прамысловай мэтай. Апляценне Заходняга краю сеткаю “польскіх” гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў супярэчыла палітыцы ўрада. Таму прэм’ер-міністр П. А. Сталыпін зазначаў, што падобныя хадайніцтвы аб куплі зямлі неабходна задавальняць “не ў інтарэсах прасіцеля, а мясцовых гандлёва-прамысловых патрэб. Пры адсутнасці ж у губернскага начальства поўнай перакананасці ў тым, што зямля набываецца менавіта для прамысловых мэт і што эксплуатаемы промысел адказвае мясцовым патрэбам, я лічу больш асцярожным — узбуджаныя хадайніцтвы адхіляць. Агульнае накіраванне маёй думкі зводзіцца да наступнага — прымяненне артыкула 3 павінна быць не правілам, а выключэннем”.

У сувязі з тым, што ў законе ад 1 мая 1905 г. не канкрэтызавалася, каго ж разумець пад тэрмінам “асоба польскага паходжання”, Сенат 21 чэрвеня 1910 г. растлумачыў, што “пад выражэннем “асоба польскага паходжання” неабходна разумець не навогул католікаў, а толькі палякаў і тых заходніх ураджэнцаў, якія засвоілі польскую нацыянальнасць”.

Такім чынам, закон ад 1 мая 1905 г. значна ўрэзваўся. Гэтыя тлумачэнні па сутнасці вярталі расійскае заканадаўства да сумнавядомага закону ад 10 снежня 1865 г.

Вынікам палітыкі царызму ў адносінах да памеснага дваранства каталіцкага веравызнання была кансервацыя феадальных форм землеўладання, пераразмеркаванне яго з рук католікаў у рукі асоб рускага паходжання, у асноўным праваслаўных, ці інакш, рускіх дваран. Гэта не магло не сказацца адмоўна на зямельных мабілізацыйных працэсах, пераходзе ад саслоўнага да бессаслоўнага, капіталістычнага, землеўладання.

На змяншэнні землеўладання дваран-католікаў, а таксама на згортванні іх прамысловай і сельскагаспадарчай дзейнасці адбіліся і разнастайныя абмежаванні на перамяшчэнне прадстаўнікоў рымска-каталіцкага веравызнання (за выключэннем сялян) і розныя штрафы і паборы, уведзеныя царскімі ўладамі пад час паўстання і пасля яго. Законы ваеннага становішча мелі дачыненне ў першую чаргу да дваранства з мэтай утрымаць яго ад

удзелу ў паўстанні і аказанні дапамогі паўстанцам. У прыватнасці, мужчыны не мелі права аддаляцца ад свайго месца жыхарства больш за 30 вёрст без дазволу начальства, як і збірацца групамі. Гэта забарона дзейнічала і пасля падаўлення паўстання. Так, у 1867—1868 гг. у Гродзенскай губ. быў распачаты шэраг адміністрацыйных спраў за ўдзел памешчыкаў у “нелегальных з’ездах”. Напрыклад, 1 студзеня 1867 г. у маёнтку Куплін І. Корсака Пружанскага павета сабраліся 11 памешчыкаў. Маёр корпуса жандараў расцаніў гэта як нелегальны з’езд. Усе ўдзельнікі былі аштрафаваны ад 20 да 150 руб. А адзін з іх з прычыны адсутнасці грошай вымушаны быў тры сутак адсядзець у турме. 2 лютага 1868 г. жандарская ўправа гэтага ж павета данясла, што ў памешчыка Трамбіцкага сабраліся тры двараніны. Як пазней высветлілася, яны з’ехаліся для гульні ў карты. Такая забава каштавала ім папярэджання губернатара.

Спачатку штрафы нічым не рэгламентаваліся. У выніку мясцовая адміністрацыя ўсіх узроўняў пераўтварыла іх у крыніцу сваіх дадатковых даходаў. Вымаганні, відаць, набылі ўсеагульны характар, што вымусіла Віленскага генерал-губернатара фон Каўфмана хоць неяк упарадкаваць сістэму штрафаў. Распараджэннем ад 4 лютага 1866 г. павятовыя ўлады маглі падвяргаць штрафам асоб толькі з дазволу губернатараў. Былі акрэслены і праступкі, за якія мясцовыя жыхары маглі быць пакараны. Гэта — ужыванне польскай мовы ў грамадскіх месцах і афіцыйнай перапісцы, нашэнне жалобнага адзення, а таксама розных польскіх значкоў, непавага да абрадаў праваслаўнай царквы і святарства, адмоўныя водзывы на дзеянні ўрада, і навогул, “распаўсюджванне і падтрымка ў розных сляях грамадства польскага пачатку”. Зразумела, што ўсе гэтыя правіннасці і штрафы за іх датычыліся дваранства рымска-каталіцкага веравызнання. Губернатарам прадстаўлялася права штрафваць у памеры ад 1 да 100 руб., а звыш гэтага — толькі з дазволу генерал-губернатара.

Мясцовая адміністрацыя ў поўнай меры выкарыстоўвала свае правы. Так, у 1868 г. па даручэнні Гродзенскага віцэ-губернатара расследавалася

справа аб арганізацыі імянін дваранкі Кераноўскай, на якіх нават у прыватнай абстаноўцы ўжывалася польская мова.

Рэпрэсіі працягваліся і ў наступныя гады. У прыватнасці, у 1884 г. былі пакараны дваране-католікі за арганізацыю спектакля і латарэі ў маёнтку Гутоўскага Брэсцкага павета па збору грошай на помнік паэту Адаму Міцкевічу.

На дваран не толькі накладваліся падобныя штрафы, але і для мясцовых памешчыкаў быў уведзены асобы кантрыбуцыйны збор у памерах 10 % даходу з іх маёнткаў. Дваране, якія валодалі дамамі ў гарадах, плацілі збор у 1 % ад іх вартасці. Як надзвычайная мера гэта кантрыбуцыя першапачаткова ўводзілася для ўсіх мясцовых памешчыкаў, незалежна ад іх веравызнання. З самага пачатку рускія землеўладальнікі выказалі незадавальненне такой палітыкай. На што М. Мураўёў адказаў, што гэта мера не тып накіравання, а адна з форм садзейнічання ўраду, які вымушаны марнаваць велізарныя сродкі на абарону прыхільнікаў Расіі ад мяцежнікаў. Але ўжо праз некалькі месяцаў царскія ўлады заўважылі варожыя адносіны рускіх памешчыкаў да нацыянальна-вызваленчага руху ў краі. У сувязі з такой пазіцыяй Заходні камітэт у ліпені 1863 г. знізіў кантрыбуцыйны збор з рускіх памешчыкаў да 2,5 %, а вясной 1864 г. поўнасьцю вызваліў іх ад гэтай павіннасці. На пачатку 1865 г. такога ж гонару былі ўдасцены і остзейскія землеўласнікі.

Для таго каб уявіць, у якім складаным становішчы апынуліся дваране-католікі пасля ўвядзення кантрыбуцыйнага збору, звернемся да вынікаў, падведзеных спецыяльнай камісіяй па даследаванні сельскай гаспадаркі ў Расіі. Так, камісія адзначыла, што ў Рэчыцкім павеце Мінскай губ. у аднаго буйнога землеўласніка раней утрымлівалася 20 тыс. авечак. Да 1869 г. усе яны былі вельмі танна прададзены на мяса, каб выплаціць памер першай кантрыбуцыі. Навогул жа ў 1869 г. дзесяціпрацэнтны збор з маёнткаў памешчыкаў у Віленскай губ. склаў 255430 руб., Віцебскай — 143600, Гродзенскай — 307460, Мінскай — 281380 і Магілёўскай — 129800. Такім чынам, памешчыкі-католікі пяці заходніх губерняў заплацілі 1118 тыс. руб.

Акрамя гэтага, яны плацілі і звычайныя падаткі, як і рускія дваране: губернскі земскі, дзяржаўны пазямельны, прыватны дваранскі. Сума іх налічвалася з плошчы прыдатнай зямлі і лесу. Памеры гэтых падаткаў увесь час павялічваліся. Калі ў 1866—1869 гг. землеўласнікі Чавускага і Горыцкага паветаў плацілі да $4\frac{1}{8}$ кап. з дзесяціны зямлі, то ў 1869 г.— 7 кап., а ў 1871 г.— $9\frac{1}{24}$ кап. У 1872 г. усе прыватныя землеўласнікі Віцебскай губ. плацілі падаткі па 16 кап. з дзесяціны, а для дваран губерні сярэдні памер падаткаў за 1872—1883 гг. склаў з дзесяціны прыдатнай зямлі 21,3 кап. і лесу — 6,5 кап. За гэты ж час дваране-католікі з улікам 10 % збору плацілі адпаведна 35,7 кап. і 9,0 кап.

Акрамя гэтага, дваране рымска-каталіцкага веравызнання з 1866 г. па распараджэнні Віленскага генерал-губернатора Патапава павінны былі адбываць і натуральныя павіннасці, аднолькава як і сяляне. З 1842 г. на іх быў ускладзены і абавязак рамантаваць і будаваць праваслаўныя храмы. Цяпер жа дваране-католікі павінны былі выплачваць падатак на ўтрыманне праваслаўнага святарства. Гэтыя грошы ішлі на будаўніцтва ці рамонт дамоў папоў і дыяканаў, іх гаспадарчых памяшканняў. Так, памешчыкі Мінскай губ. у 1869 г. на гэтыя мэты заплацілі падатак у памеры 1,25 кап. з дзесяціны зямлі. Але, відаць, і ён паступова павялічваўся. У 1872—1883 гг. дваране Віцебскай губ. выплачвалі на гэтыя мэты ўжо 2,3 кап. з дзесяціны прыдатнай зямлі і 0,6 кап. з дзесяціны лесу.

Падатак на падтрымку праваслаўнага духавенства ўяўляў сабой мяжу цынізму і амаральнасці царскіх уладаў. У той час, калі разбураліся каталіцкія храмы ці перабудоўваліся ў праваслаўныя, калі лютавала антыкаталіцкая прапаганда, дваране-католікі вымушаны былі фінансаваць гэтыя дзікунскія мерапрыемствы.

У хуткім часе выявілася, што такая дыскрымінацыйная палітыка ў адносінах да дваран Паўночна-Заходняга краю не прыносіла палітычных дывідэндаў царызму. Абвастраўся сепаратызм дваран-католікаў. У канцы 60-х гадоў была створана спецыяльная камісія пры Міністэрстве фінансаў для

перагляду кантрыбуцый. У сваіх рашэннях яна зыходзіла з жадання ўраду падкупіць частку дваран-католікаў і ў той жа час не паменшыць крыніц даходу дзяржаўнага казначэйства. Справа ў тым, што з сумы, атрыманай у выглядзе кантрыбуцый, выдаваліся ў краі 50 % надбаўкі да жалавання чыноўнікам, утрымліваліся жандарскія каманды і г. д. Адмова ад працэнтных збораў азначала ўскладанне гэтых мільённых расходаў на казну. Таму вырашылі паступова скарачаць зборы за кошт памяншэння колькасці тых памешчыкаў, якія даказалі сваю палітычную добранадзейнасць. Так, у Мінскай губ. губернатар хадаінічаў аб вызваленні ад выплаты кантрыбуцый 131 памешчыка пад маркай іх поўнай палітычнай надзейнасці.

Зразумела, усё гэта выкарыстоўвалася ў прапагандысцкіх мэтах, каб раскалоць адзіны апазіцыйны фронт дваран-католікаў. Гэта ж рабілася і пры вызваленні ад выплаты працэнтных збораў малалікіх груп памешчыкаў — псіхічна хворых, малалетніх сірот, афіцэраў-пенсіянераў па раненню, а таксама раненых пад час руска-турэцкай вайны. Так, у Сенненскім павеце Магілёўскай губ. па гэтым палажэнні было вызвалена ад кантрыбуцыі 14 маёнткаў з 165. Начальнік краю прызнаваўся: у такім выпадку “польскае насельніцтва пераконвалася, што тыя з яго асяроддзя, якія аказаліся адданымі свайму доўгу і пралілі сваю кроў за цара і айчыну, не засталіся па-за ўвагай імператара.

Кантрыбуцыйны збор канчаткова быў скасаваны толькі ў 1897 г., а падатак на падтрымку праваслаўнага духавенства так і застаўся. Пры раскладцы збораў на 1911—1913 гг. дваране-католікі Віленскай і Гродзенскай губерняў на падтрымку праваслаўнага духавенства павінны былі ўнесці адпаведна 54460 руб. і 49160 руб. У той жа час саслоўныя ўзносы дваран усіх канфесій (утрыманне канцэлярыі прадвадзіцеляў дваранства, дэпутацкіх сходаў, дваранскіх апек і г. д.) склалі 38834 руб. у Віленскай губ. і 41354 руб. у Гродзенскай губ. Такая палітыка царызму не магла не выклікаць незадавалення вышэйшага саслоўя рымска-каталіцкага веравызнання краю.

Асновай вытворчых адносін пасля скасавання прыгону ў сельскай гаспадарцы становіцца зямля. Рэформа 1861 г. не магла ліквідаваць дваранска-памешчыцкага землеўладання. Яна і пазнейшыя законы далі прастору да пераходу ад саслоўнай (нагадаем, што раней права на валоданне населенымі землямі мелі толькі патомныя дваране) да бессаслоўнай зямельнай уласнасці, пераўтварыўшы зямлю ў звычайны тавар. Набываць яе ці прадаваць, як паказана вышэй, маглі прадстаўнікі амаль усіх саслоўяў. Як нам падаецца, у гэтым галоўны буржуазны сэнс рэформы 1861 г. Іншая справа, што існавалі ці былі пазней прынятыя абмежавальныя законы ў дачыненні да дваран-католікаў, сялян з абшчынным ці падворным надзелам, да яўрэйскага насельніцтва і г. д. Асабліва гэта тычылася паўночна-заходніх і паўднёва-заходніх губерняў. Так, у Магілёўскай губ. з 1863 да 1882 г. дваранамі-католікамі было куплена толькі 33210 дзес., а некатолікамі — 484167 дзес. зямлі. Гэта палітыка была прадиктавана больш палітычнымі, чым эканамічнымі матывамі. Таму вольная мабілізацыя зямлі ў гэтым рэгіёне была парушана, што ў значнай меры спрыяла захаванню дваранскага землеўладання. Аб гэтым сведчаць і статыстычныя даныя. У Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях у 1862 г. дваране мелі 11414 тыс. дзес. зямлі. Да 1909 г. яе плошча паменшылася на 3135 тыс. дзес., альбо на 27,5 %, і склала 8279 тыс. дзес. У той жа час у 47 губернях Еўрапейскай Расіі дваранскае землеўладанне за гэтыя гады скарацілася з 87181 тыс. да 45617 тыс. дзес., ці на 47,7 %. Калі ў 1862 г. доля дваранскіх зямель у 5 заходніх губернях складала 13,1 % ад землеўладання вышэйшага саслоўя Еўрапейскай Расіі, то ў 1909 г. паднялася да 18,1 %.

Для таго каб вызначыць дынаміку дваранскага землеўладання на тэрыторыі сучаснай Беларусі, можна выкарыстаць вынікі пазямельных перапісаў 1877 і 1905 гадоў, дзе ёсць папавятовыя даныя.

За 28 гадоў змяншэнне дваранскага землеўладання ў Беларусі склала ўсяго толькі 10,8 %. Але гэты працэс працякаў неаднолькава ў розных губернях. Найбольшае абсалютнае і адноснае змяншэнне адбылося ў

Магілёўскай губ. і шасці паветах Гродзенскай губ. У Мінскай жа губерні наглядалася адваротная з’ява. Хутчэй за ўсё гэта тлумачыцца недасканаласцю метадыкі падлікаў пад час пазямельных перапісаў. Так, у 1877 г. ўлічваліся толькі прыдатныя землі. Па перапісу ж 1905 г. статкамітэты імкнуліся ўлічыць усё прыватнае землеўладанне, хаця і абавіраліся ў асноўным на даныя акладных кніг. Аб гэтым сведчаць і падлікі колькасці зямель вышэйшага саслоўя па выніках гандлёвых здзелак за той жа 1877 г., дзе ўлічвалася ўся плошча дваранскага землеўладання. Шкада, што адсуніваюць павятовыя звесткі. Таму можна параўнаць плошчу ўсёй дваранскай зямлі па пяці губернях з вынікамі пазямельнага перапісу 1877 г.

Відаць, у 1877 г. дваране-латыфундысты асабліва і не прэтэндавалі на балоты і няўдобіцы. Тым больш што за іх яны не плацілі падаткаў. Аб гэтым сведчаць і выказванні Магілёўскага губернскага статкамітэта, дзе, у прыватнасці, адзначалася: “...недакладнасць памераў уладанняў пры перапісах тлумачыцца тым, што самі ўласнікі маэнткаў маюць неяснае ўяўленне аб колькасці ў іх зараснікаў і няўдобіц”. Між іншым, ва ўсіх афіцыйна-статыстычных дакументах за адзінку вымярэння прымалася “указная”, ці казённая дзесяціна ў 2400 кв. саж. На самой жа справе шмат у якіх маэнтках улік зямель, асабліва ворных і лугавых, вёўся ў “эканомных”, ці “гаспадарчых” дзесяцінах памерам у 3200 кв. саж. Зразумела, уласнікам было выгадна выкарыстоўваць “гаспадарча-эканомныя” дзесяціны, таму што ўсе ўрочныя работы вяліся і разлічваліся падзесяцінна. Акрамя гэтага, большасць землеўласнікаў, і асабліва сялян, не мелі ўяўлення аб адзінцы вымярэння. Лічылася, што казённая дзесяціна складае прамавугольнік, у якім сума двух сумежных старон раўнялася 100 пагонным сажаням. Яны зыходзілі з таго, што прамавугольнік са старанамі ў 60 і 40 саж. складае роўна казённую дзесяціну. Так, прамавугольнік са старанамі ў 90 і 20 саж. лічыўся большым за казённую дзесяціну, таму што сума раўнялася 110 саж.

На пачатку ж XX ст., калі з развіццём жывёлагадоўлі павялічыліся патрэбы на пашу, сена, то такія землі набылі адпаведную каштоўнасць. Акрамя

гэтага, з канца 70-х гадоў былі праведзены значныя работы па асушэнні балот у Мінскай губ. Да канца XIX ст. у Мінскай і Гродзенскай губернях 800 тыс. дзес. забалочаных зямель былі ўведзены ў сельскагаспадарчы зварот і тым самым падлягалі падаткаваму абкладанню.

Нават з улікам гэтай карэкціроўкі дваранскае землеўладанне на тэрыторыі Беларусі скарачалася больш павольна, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі. Там яно з 1877 да 1905 г. паменшылася на 27,2 %.

Вызначыць дынаміку дваранскага землеўладання з 1905 да 1914 г. на сучаснай тэрыторыі Беларусі вельмі складана. Пазямельных перапісаў у гэты час не праводзілася. Ёсць даныя губернскіх статкамітэтаў альбо казённых палат толькі па 6 беларускіх паветах Гродзенскай і Магілёўскай губ., а таксама па трох паветах Мінскай губ. і па Віцебскаму павету. Колькасць дваранскай зямлі ў Магілёўскай губ. паменшылася ў параўнанні з 1877 г. амаль у 2 разы ў 1912 г., а ў беларускіх паветах Гродзенскай губ. да 1913 г. — на адну трэць. У трох паветах Мінскай губ. яна скарацілася да 1915 г. толькі на 1,0 %. У Віцебскім жа павеце адбылося памяншэнне дваранскага землеўладання да 1905 г. і невялікае павелічэнне да 1911 г. (на 5,1 %).

Зямельнае “збядненне” яшчэ не раскрывае і не тлумачыць усёй складанасці працэсу звалюцыі землеўладання памеснага дваранства.

Да рэформы 1861 г. купля-продаж зямлі былі толькі ў руках дваранства — галоўнага і амаль адзінага ўладальніка прыватнай зямельнай уласнасці. Уся зямельная мабілізацыя зводзілася да пераходаў выключна ўнутры саслоўя. Праўда, з 1801 г. асобам з іншых саслоўяў давалася права на набыццё ненаселеных зямель. Пасля 1861 г. пачынаецца перыяд больш вольнай мабілізацыі з удзелам усіх саслоўяў. Гэты працэс узмацніўся пад час правядзення сталыпінскай аграрнай рэформы, калі на рынак паступіла і былая надзельная зямля.

У парэформенны перыяд асноўным прадаўцом зямлі з’яўлялася патомнае дваранства. З 1863 да 1892 г. дваране, афіцэры і чыноўнікі 6 заходніх губерняў прадалі 6804 тыс. дзес. зямлі. За гэта 30-годдзе яны ў сярэднім у год

прадавалі па 226,8 тыс. дзес. З 1895 г. да 1909 г.* дваранамі 5 заходніх губерняў было прададзена 3975 тыс. дзес., альбо 331,3 тыс. дзес. у сярэднім у год.

Разам з гэтым дваранства выступала не толькі першым прадаўцом, але і найбольш плацёжаздольным пакупніком на зямельным рынку. За першае дзесяцігоддзе (1863—1872 гг.) вышэйшае саслоўе 6 заходніх губерняў купіла зямлі на 24,9 % больш, чым прадало. Прычына такой з’явы ў тым, што на гэты перыяд прыпадае масавая распрадажа царскім урадам рускім дваранам казённых і ўдзельных зямель па вельмі нізкіх цэнах без публічных таргоў. Пасля паўстання 1863 г. такім чынам было прададзена больш за 500 тыс. дзес. зямлі. У наступныя гады дваранства больш прадавала зямлі, чым купляла. Так, у 1873—1882 гг. працэнт куплі ад продажу склаў 88,1, у 1883—1892 гг.— 63,2, а за 12 гадоў з 1895 да 1909 г.* — 64,9. Як бачым, хаця дваранскае землеўладанне паступова скарачалася, але і на пачатку XX ст. больш чым палова зямлі пераразмяркоўвалася ўнутры саслоўя.

Працэс пераходу ад саслоўнага да бессаслоўнага землеўладання больш наглядна адлюстроўваюць суадносіны ўдзелу дваран у куплі зямлі ў параўнанні з іншымі саслоўямі. Працэнт удзелу дваран у куплі зямлі змяншаўся больш наглядна на фоне іншых саслоўяў. Так, у 1863—1872 гг. ён склаў 75,6 %, у 1873—1882 гг.— 66,7, 1883—1892 гг.— 61,6, а з 1895 да 1909 г.— прыкладна 46,5 %. У 1896 г. дваране ўпершыню купілі зямлі менш, чым іншыя саслоўі. З 1905 да 1909 г. апошнія на зямельным рынку захапілі лідэрства.

Дзве плыні — продаж і купля зямлі вышэйшым саслоўем мелі для дваранства больш глыбокае значэнне, чым можа паказацца на першы погляд. Нельга не заўважыць, што сярэднія памеры продажу і куплі адрозніваліся паміж сабой. Так, калі ў 1863—1872 гг. працэнт сярэдняга памеру купленай зямлі дваранамі складаў 132,5 % да прададзенай, то ў 1883—1892 гг.— ужо 323,9 %, г. зн. быў большы ў 3,2 разы. Праўда, з 1895 да 1909 г. ён

---

* Без 1897, 1901, 1904 гадоў.

паменшыўся да 246,2 %. Але найменшы працэнт выпадае на гады першай расійскай рэвалюцыі, калі востра было пастаўлена пытанне аб ліквідацыі памешчыцкіх латыфундый. 1908 і 1909 гады даюць ужо значнае павышэнне (больш чым у 2 разы сярэдняга памеру купленай зямлі ад прададзенай). Пры гэтым трэба мець на ўвазе тую акалічнасць, што дваране з цягам часу куплялі ўсё менш і менш зямлі ў параўнанні з іншымі саслоўямі. Гэта значыць, што дваранствам прадаваліся больш дробныя маёнткі, а купляліся больш буйныя. Аб гэтым сведчыць і тое, што кошт 1 дзес. зямлі, якая прадавалася дваранствам, быў больш высокім, чым той, якая імі куплялася. Такія ваганні ў кошце тлумачацца павялічваюшымся попытам на невялікія ўчасткі зямлі сярод сялян. У той жа час купіць вялікі маёнтак маглі толькі вельмі заможныя.

Такім чынам, мабілізацыя зямлі садзейнічала паглыбленню сацыяльнай дыферэнцыяцыі вышэйшага саслоўя: дробна- і сярэднезямельнае дваранства прадавала свае землі, з аднаго боку, а з другога — узмацнялася частка дваран-латыфундыстаў.

Распродаж зямель вышэйшым саслоўям вёў да скарачэння і яго ўдзельнай вагі ў прыватным землеўладанні. Па даных зямельных перапісаў 1877 і 1905 гадоў па 35 беларускіх паветах яна паменшылася з 91,0 да 71,8 %.

Найбольш высокі працэнт дваранскіх зямель у прыватным землеўладанні захаваўся ў 4-х паветах Віленскай губ. (81,0 %) і Мінскай (76,9 %), а найменшы — у Магілёўскай (60,9 %) і 5 паветах Віцебскай губ. (62,8 %). Дваранскае землеўладанне паступова пераходзіла ў рукі паўпрывілеяваных і непрывілеяваных дарэформенных саслоўяў — купцоў, ганаровых грамадзян, мяшчан, сялян, асоб свабодных прафесій, іншаземцаў. З 1877 да 1905 г. іх зямельныя прыбыткі (без духавенства) павялічыліся на 1025975 дзес. і склалі 1829842 дзес. (19,7 %) асабістага прыватнага землеўладання. Калі ж да гэтага паказчыка дадаць і землі, якія былі куплены сялянскімі абшчынамі і рознага роду таварыствамі, то ў 1905 г. гэта лічба павялічыцца на 1079521 дзес. і

дасць вынік 2909363 дзес., альбо 28,0 % усяго прыватнага землеўладання. У 1877 г. гэты паказчык быў роўны 817504 дзес., ці 8,9 %.

Скарачэнне плошчы дваранскага землеўладання не ў поўнай меры адлюстроўвае характар мабілізацыйнага працэсу. Калі ў 1862—1873 гг. сярэдні кошт 1 дзес. прадаваемай дваранскай зямлі быў роўны 11,0 руб., то ў 1905—1909 гг.— 61,1 руб. Таму дваранскі зямельны фонд, які ў 1862 г. у 5 заходніх губернях складаў 11414 тыс. дзес., ацэньваўся ў 125554 тыс. руб., то ў 1909 г. 8279 тыс. дзес. каштавалі ўжо 505847 тыс. руб. Як бачым, хаця вышэйшае саслоўе і страціла частку сваіх зямель, але ў вартасных адносінах яе кошт павялічыўся ў 4 разы.

Выклікае пэўны інтарэс і пераразмеркаванне зямлі ўнутры самога вышэйшага саслоўя. Да канца XIX ст. дваране займалі першае месца сярод пакупнікоў зямлі, але куплялі яе ў асноўным у прадстаўнікоў свайго асяроддзя. Гэта значыць, што большая частка зямлі, якая паступала на рынак, пераразмяркоўвалася ўнутры саслоўя. Яшчэ больш зямлі пераходзіла з рук у рукі не шляхам куплі-продажу, а па спадчыне, дарэнню, завяшчанню, за ўзнагароду за службу і г. д. Так, на аснове аналізу “Списка землевладельцев Минской губернии за 1876 г.” нам удалося выявіць, што з 1861 да 1876 г. праз куплю дваране набылі звыш 450 тыс. дзес. (19,6 %) зямлі, а па спадчыне, раздзельнаму акту, дарэнню, за ўзнагароду за службу — амаль 2300 тыс. дзес. Калі ўлічыць, што да 1909 г. працэнт куплі дваранамі зямлі перавышаў працэнт продажу імі зямлі і што на рынак яе паступала нязначная частка, то пераход зямлі ад аднаго ўладальніка да другога адбываўся не шляхам куплі-продажу, а пазарынкавым пераразмеркаваннем. Так, у 1905 г. у 5 заходніх губернях праз куплю-продаж прайшло толькі 405 тыс. дзес., ці 4,6 %, а ў руках вышэйшага саслоўя было сканцэнтравана 8774 тыс. дзес.

Такім чынам, у парэформенныя гады наглядаўся працэс паступовага пераходу дваранскага землеўладання ў рукі іншых саслоўяў, зямля набывала статус тавару, станавілася аб’ектам куплі-продажу. Паралельна з гэтым

адбывалася і глыбокае ўнутрысаслоўнае пераразмеркаванне зямельнай уласнасці не столькі праз рынак, колькі шляхам пазарыначных адносін.

У парэформенны перыяд купля-продаж зямель адбываліся рознымі шляхамі і, у прыватнасці, праз пазямельныя банкі. Яны былі не толькі важным інструментам пераразмеркавання зямельнай уласнасці, але і служылі адной з крыніц крэдытавання сельскагаспадарчай вытворчасці праз заклад зямель.

Прыватная зямельная ўласнасць у Беларусі звычайна закладвалася ў аддзяленнях наступных банкаў: Дзяржаўнага дваранскага зямельнага банка, яго Асобага адзела, Сялянскага пазямельнага банка і акцыянерных зямельных банкаў — Тульска-Пецярбургскага, Маскоўскага і Віленскага.

З 1886 г. у Беларусі распачалі сваю дзейнасць аддзяленні Дзяржаўнага дваранскага зямельнага банка. Гэта быў саслоўны банк. Яго мэта — падтрымка дваранскага землеўладання праз прадстаўленне доўгатэрміновых (да 66,5 гадоў) пазык пад заклад зямельнай маёмасці. Звычайна пазыкі складалі 50—60 % ад кошту закладзенай зямлі. Яны выдаваліся пад 6 % гадавых, суму з якіх пазычальнік павінен быў уносіць 2 разы на год. У выпадку нявыплаты па працэнтах закладзеная зямля прадавалася банкам іншым асобам, каб спагнаць пазыку і працэнты па ёй.

Такім чынам, банк дзейнічаў па тых жа правілах, што і ўсякая крэдытная ўстанова. Іншая справа, што яна была дзяржаўная і саслоўная. Акрамя патомных дваран, закласці зямлю тут не маглі прадстаўнікі іншых саслоўяў. Асаблівасцю гэтага банка было і тое, што ў Беларусі і Літве, на Правабярэжнай Украіне права на атрыманне пазык не мелі дваране-католікі. Гэта быў своеасаблівы працяг палітыкі царызму ў адносінах да вышэйшага саслоўя каталіцкага веравызнання. Таму, хаця Беларусь займала 2-е месца па колькасці дваранскага землеўладання, аперацыі банка тут былі ў некалькі разоў меншымі ў параўнанні з унутранымі губернямі імперыі. Так, за 1886—1900 гг. банк выдаў пазык дваранам Еўрапейскай Расіі на 978,9 млн. руб. пад заклад 28,2 млн. дзес. У 5 заходніх губернях на 1 студзеня 1898 г. гэтыя суад-

носіны раўняліся 1066 тыс. дзес. з намінальнай сумай пазык у 21839,4 тыс. руб. Да 1 студзеня 1904 г. колькасць закладзенай зямлі павялічылася амаль на 500 тыс. дзес. і складала 1504 тыс. дзес. На 1 студзеня 1915 г. залог зямлі быў прыкладна такім жа — 1500 тыс. дзес. Стабілізацыя была выклікана тым, што ў 1906—1908 гг. вышэйшае саслоўе не імкнулася закладваць свае землі ў Дваранскім банку, таму што з 21 сакавіка 1906 г. банк пачаў выдаваць пазыкі не грашымі, а закладнымі лістамі. Акрамя гэтага, закладзеныя дваранскія землі, купленыя сялянамі, з 3 лістапада 1905 г. пераводзіліся на рахунак Сялянскага пазямельнага банка.

Першапачаткова паслугамі банка карысталіся выключна патомныя дваране. Праз 10 гадоў яго дзейнасці толькі 0,5 % закладзенай зямлі прыпадала на асоб не з вышэйшага саслоўя. Да 1914 г. іх доля павялічылася да $\frac{1}{3}$. Гэта былі прадстаўнікі ўсіх іншых саслоўяў, акрамя сялян. Пры продажы дваранамі закладзеных у банку маёнткаў іх даўгі пераводзіліся на новых уладальнікаў. Такім чынам, банк, які ствараўся з мэтай падтрымкі землеўладання патомных дваран, паступова пераўтвараўся ў бессаслоўны. Зямля, як аб'ект куплі-продажу, не ўпісвалася ў саслоўныя межы. Яна пераходзіла ў рукі тых, хто быў больш прадпрымальны, эканамічна моцны.

У Дваранскім банку закладвалася зямля толькі праваслаўнымі дваранамі і лютэранамі. Дваране-католікі карысталіся паслугамі акцыянерных банкаў. Аб гэтым сведчаць і статыстычныя даныя. Так, на 1 студзеня 1904 г. у 5 заходніх губернях у Дваранскім банку было закладзена ад 16,6 % прыватнага землеўладання ў Віленскай губ. да 28,0 % — у Віцебскай губ. У цэлым жа ў краі на долю Дваранскага банка прыходзілася 20,7 % закладзеных зямель, Сялянскага банка — 11,1 %, а астатнія 68,2 % — на акцыянерныя зямельныя банкі.

Калі ў дарэформенныя гады для арганізацыі сельскагаспадарчай дзейнасці памешчыкі маглі абыходзіцца без атрымання крэдытаў, то ў перыяд капіталізму сітуацыя карэнным чынам змянілася. У часы прыгону пры наяўнасці бясплатнай працы сялян, іх рабочай жывёлы і прылад працы

можна было абыходзіцца і без грашовых уліванняў у гаспадарку з боку памешчыкаў. Гэта, аднак, не азначала, што дваране не закладвалі сваіх прыгонных у крэдытных установах для атрымання грашовых сродкаў. Напярэдадні рэформы толькі памешчыкі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў мелі доўг звыш 31 млн. руб. Але гэтыя сродкі пайшлі ў асноўным на невытворчыя патрэбы.

У перыяд капіталізму памешчык не мог абыйсціся без найму (за грошы ці якім-небудзь іншым чынам) работнікаў, абзавядзення рабочай жывёлай і прыладамі працы. Сезонны цыкл сельскагаспадарчай вытворчасці вымагаў доўгатэрміновага крэдыту. Таму невыпадкова з канца 60-х — пачатку 70-х гг. у Расіі пачалі ўзнікаць акцыянерныя зямельныя банкі.

Сярод акцыянерных зямельных банкаў найбольшыя аперацыі ажыццяўляў Віленскі банк, які быў заснаваны ў 1872 г. акцыянерамі — вядомымі зямельнымі латыфундыстамі графамі М. Зубавым і А. Платарам, князем П. Вітгенштэйнам і іншымі. На пачатку XX ст. па аб'ёму аперацый банк выйшаў на другое месца, пасля Маскоўскага, сярод акцыянерных зямельных банкаў імперыі. У 1905 г. у Віленскім банку было закладзена 3713 тыс. дзес. зямлі, альбо 48,5 % ад усёй закладзенай у банках прыватнай зямлі 5 заходніх губерняў. Сума закладзеных зямельных маёмасцяў склала 79374 тыс. руб., ці 44,1 %. У той жа час у Маскоўскім і Тульска-Пецяярбургскім акцыянерных банках было закладзена 1311 тыс. дзес. на суму 32041 тыс. руб.

На 1 студзеня 1912 г. прыватныя асобы Магілёўскай губерні заклалі 261427 дзес. у Маскоўскім зямельным банку, а ў Віленскім — 409607 дзес., на суму 11579 тыс. руб..

Адной з мэт ажыццяўлення аграрнай рэформы 1861 г. з'яўлялася спаганне з памешчыкаў пазык за закладзеных прыгонных і зямлю, што і рабілася пад час выкупной аперацыі. Такім чынам, сяляне разлічыліся і за памешчыкаў з дзяржавай, і з памешчыкамі. Але гэта не прыпыніла працэс закладу зямель для атрымання пазык. Агульныя статыстычныя даныя аб закладзе памешчыкамі сваіх зямель у крэдытных установах альбо прыватным

асобам нам невядомы. Але аб'ектыўна перабудова памешчыцкай гаспадаркі на капіталістычныя рэйкі — набыццё сельскагаспадарчага інвентару, жывёлы, наём рабочай сілы і г. д., патрабавалі вялікіх грошай. З другога ж боку, і тая частка дваран, якая не змагла прыстасавацца да новых умоў, перабудаваць сваю гаспадарку, таксама мела патрэбу ў грашовых сродках. Таму, відаць, заклад зямельных маёмасцяў пад атрыманне пазык распачаўся з 60-х гадоў. Так, ужо ў 1865 г. у Ваўкавыскім, Кобрынскім і Пружанскім паветах Гродзенскай губ. з 638 маёнткаў было закладзена 220 (34,5 %). У 1866 г. у Навагрудскім павеце Мінскай губ. у закладзе знаходзілася 62 (19,7 %) маёнткі з 314 на суму 3093 тыс. руб. Праўда, большасць гэтай сумы, 2069 тыс. руб., прыпадала на маёнтак Карэлічы князя Вітгенштэйна.

З сярэдзіны 80-х гадоў, калі распачалі сваю дзейнасць Сялянскі і Дваранскі пазямельныя банкі, заклад зямлі прыватнымі асобамі прыняў устойлівую тэндэнцыю росту. Асабліва гэта тычылася Мінскай губ., дзе ў 1896 г. працэнт закладзенай зямлі быў роўны 59,0 %]. Па адноснай колькасці закладзенай дваранскай зямлі Мінская губ. выйшла на другое месца ў імперыі пасля Кацярынаслаўскай губ.. У 1885 г. у 5 заходніх губернях было закладзена 27,3 % прыватнага землеўладання, а ў 1894 г.— 50,2 %. Пачынаючы з гэтага апошняга года, сярэднія штогадовыя тэмпы прыняцця ў залог зямлі ўсімі крэдытнымі ўстановамі паступова пачалі скарачацца. Калі з 1863 да 1885 г. штогод у сярэднім закладвалася 1,2 % прыватнага землеўладання, то з 1885 г. да 1894 г.— 2,1, а з 1894 да 1904 г.— толькі 0,7 %. На 1 студзеня 1905 г. у банках было закладзена 7530 тыс. дзес. зямлі прыватнага сектару, што складала 57,6 %. Па 50 губернях Еўрапейскай Расіі гэты паказчык быў крыху меншы — 50,3 %.

Як бачым, большасць зямель закладвалася з сярэдзіны 80-х да сярэдзіны 90-х гадоў, на якія прыпадае час аграрнага крызісу. Пераарыентацыя з зернявой гаспадаркі на малочную і жывёлагадоўлю патрабавала значных сродкаў.

Павелічэнне запазычанасці прыватнага землеўладання ўсім крэдытным установам больш яскрава праяўлялася ў грашовым выражэнні. Так, у 1859 г. памешчыкі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў за закладзеных прыгонных і землі мелі запазыку ў памеры 31413 тыс. руб. Як адзначалася, пад час правядзення рэформы 1861 г. значная частка гэтай пазыкі была аплачана сялянамі. Але ўжо да 1893 г. запазычанасць прыватнага землеўладання перайшла мяжу 1859 г. і склала 50047 тыс. руб. Пераход да малочнай гаспадаркі і жывёлагадоўлі патрабаваў ад уласнікаў большай спраўнасці, аператыўнасці, чым пры вырошчванні збожжавых культур. Не ўсе яны маглі прыстасавацца да новых умоў і таму вымушаны былі закладваць свае землі. На гэту акалічнасць звярнулі ўвагу і дарэвалюцыйныя даследчыкі. У прыватнасці, К. Галавін адзначаў, што заклад і распродаж дваранскіх маёнткаў выкліканы тым, што “павелічэнне жыццёвых патрэбнасцей узрасло ў нас значна хутчэй, чым даходы з зямельнай уласнасці, а ва ўсёй нечарназёмнай паласе нават прама супала з паніжэннем гэтай даходнасці”.

Вызначыць, колькі менавіта дваранскай зямлі з усяго прыватнага землеўладання было закладзена ў крэдытных установах, вельмі складана. У справах акцыянерных зямельных банкаў няма падзелу кліентаў па саслоўях. У 1905 г. доля дваранскіх зямель у складзе асабістага прыватнага землеўладання 5 заходніх губерняў складала 78,1 %. Калі ж дапусціць, што гэты працэнт адпавядаў і закладзеным дваранскім землям ва ўсіх крэдытных установах, то ў агульнай плошчы закладзенага прыватнага землеўладання, якая ў 1904 г. складала 7530 тыс. дзес., на долю дваран прыходзілася каля 5881 тыс. дзес.

Асобая нарада па справах дваранскага саслоўя вымушана была прызнаць, што запазыка банкам дваран з’яўляецца адной з важнейшых і пастаянных прычын скарачэння землеўладання вышэйшага саслоўя. Акрамя гэтага, дваране-памешчыкі, як і іншыя землеўладальнікі, плацілі пазямельныя падаткі. Па закону вопісу і продажу з таргоў падлягалі ўсе маёнткі,

уладальнікі якіх мелі паўтарагадовую запазыку па казённых грашовых зборах. Так, у 1882 г. у рапарце Мазырскага павятовага казначэйства адзначалася, што абавязковаму продажу з таргоў падлягалі 14 маёнткаў, агульная сума запазычанасці па якіх складала 10474 руб., а таксама дзялянкі зямлі 35 дробнапамесных дваран. Іх доўг казне складаў 91 руб. 57 кап. Некаторыя з іх пратэрмінавалі выплату ў памеры ўсяго 4 кап. З 49 даўжнікоў толькі 32 ліквідавалі даўгі да канца тэрміну. Зямлі астатніх былі прададзены. Па гэтай жа прычыне ў Пружанскім павеце Гродзенскай губ. у 1865 г. 5 маёнткаў былі перададзены ў апеку, а 5 прададзены.

Такім чынам, пераход ад феадалізму да капіталізму ў сельскай гаспадарцы аб'ектыўна патрабаваў адкрыцця іпатэчных крэдытных устаноў. Першымі з іх з'явіліся ўсесаслоўныя акцыянерныя зямельныя банкі, якія выдавалі крэдыты пад залог зямлі і іншай нерухомасці. Але няздольнасць значнай часткі дваран-памешчыкаў адаптавацца да новых умоў, якія ўцягвалі іх у кругаверць рыначных адносін, вымушала іх закладваць свае зямельныя маёмасці не для арганізацыі па-новаму сельскагаспадарчай вытворчасці, а для часовага атрымання грашовых сродкаў. У канцы канцоў іпатэчныя ўстановы спрыялі крысталізацыі памеснага дваранства. Тыя з іх, што не змаглі прыстасавацца да новай рэчаіснасці, закладвалі і страчвалі свае зямельныя ўладанні, а тая частка, што пераступіла праз сваю барскасць і ўлілася ў шэраг сельскіх прадпрыемстваў, праз банкі атрымлівала пазыкі і арганізоўвала сельскагаспадарчую вытворчасць у адпаведнасці з часам.

Падводзячы вынікі аналізу дваранскага землеўладання ў Беларусі на этапе капіталізму, неабходна адзначыць, што асноўныя працэсы, якія ў ім адбываліся ў гэтыя гады, па свайму характару адпавядалі агульнарасійскім. У прыватнасці, як увогуле ў Расіі, так і ў Беларусі адбывалася скарачэнне дваранскага і павялічэнне бессаслоўнага прыватнага землеўладання. Падала ўлада зямлі, павялічвалася ўлада грошай. Такім было ўздзеянне капіталізму на пазямельныя адносіны ў парэформеннай Расіі. Аднак ў Беларусі гэты працэс у значнай ступені дэфарміраваўся і ўскладніўся ўмяшаннем царскага

ўрада. Увядзенне абмежавальных законаў адносна набыцця зямлі дваранамі каталіцкага веравызнання пасля паўстання 1863-1864 гг. штучна стрымлівала працэс яе мабілізацыі. Гэта азначае, што праблема дваранскага землеўладання ў Паўночна-Заходнім краі з эканамічнай пераўтварылася ў палітычную. Галоўнай мэтай царскага ўрада з'яўлялася насаджэнне тут рускага (праваслаўнага) землеўладання ў процілегласць польскаму (каталіцкаму).

Урадавыя абмежаванні пазямельных адносін у краі сталі прычынай таго, што ў Беларусі дваранскае землеўладанне скарацілася ў гэты перыяд у меншых памерах, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі. Калі ў Расіі яно складала з 1877 да 1905 г. 27,2 %, дык у Беларусі толькі 10,8 %. Канешне, у гэтым сказвалася і тое, што памешчыкі Беларусі больш паспяхова пераводзілі сваю гаспадарку на капіталістычныя рэйкі. Аднак галоўным было ўмяшанне ўлады ў працэсы, якія павінны былі самі пракладаць дарогу ў дваранскім землеўладанні.

Асаблівасцю дваранскага землеўладання ў Беларусі парэформеннага перыяду з'яўлялася наяўнасць сервітутаў, цэраспалосіцы, неакрэсленых адносін з асобнымі катэгорыямі сялянства. Гэта таксама стрымлівала працэс мабілізацыі зямлі, а разам з гэтым і развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы. Пераадоленне гэтых феадальных перажыткаў зацягнулася ў Беларусі не ў апошнюю чаргу з-за асобай палітыкі царскага ўрада ў дачыненні да дваранства каталіцкага веравызнання.

Стварэнне ў 80-я гады дваранскага зямельнага банка і яго дзейнасць не ўнесла істотных змяненняў у працэс пераразмеркавання дваранскай зямлі, але надала яму больш цывілізаваны, уласцівы буржуазнаму грамадству, характар.